

O'ZBEK TILIDA TINISH BELGILARI TEJAMKORLIGIGA DOIR

Qosimova Zebiniso Sodiq qizi
BuxDU 1-kurs magistranti

Ro'ziyev Yarash Bozorovich
BuxDU filologiya va falsafa fanlari doktori, (PHD)

Kalit so'zlar: tejamkorlik, milliy ruhi, punktuatsiya, orfografiya, mazmun va shakl, lisoniy vosita, g'ayrilisoniy vosita, diakratik belgilar, morfemalar, aksentema va melodika.

Annotatsiya: Punktuatsiya muayyan til yozuv sistemasining tarkibiy qismi bo'lib uni puxta egallash va ulardan amalda o'rinli foydalanish yozma nutq uchun muhimdir. Punktuatsiya umumxalq, umummillat, madaniy boyliklaridan hisoblanadi va undan fan-adabiyot, nashriyot, matbuot barcha keng foydalanadi. Punktuatsiya so'zi lotincha punktium (punkt – nuqta, belgi, shakl) so'zidan olingan bo'lib uch ma'noda ishlatiladi: tinish belgilari sistemasini o'rgatuvchi bo'lim, tinish belgilarining qo'llanishi qoidalari va tinish belgilari ma'nolarida yuritiladi. Punktuatsiya tinish belgilarining qo'llanishi haqidagi yagona qonun qoidalari yig'indisi bo'lib tinish ishoralarining miqdori, funksiyasi, qo'llanish sistemasi va tartibini o'rgatadi.

Kirish. Imlo qoidalari har tilda o'ziga xos. Yozuvdagi ba'zi qat'iy qoidalar hamma til uchun umumiydir. Shu bilan birga, imlo qoidalari qotib qolgan narsa emas, aksincha, tirik, rivojlanib boruvchi hodisadir. Til taraqqiy etib borgan sayin u bilan bog'liq qoidalar ham o'zgarib rivojlanib boradi.

Asosiy qism. Til faqatgina nutq vositasi bo'libgina qolmay balki shu tilda gapiradigan millatning ruhini va madaniyatini ham aks etadi. Shunday qilib har bir tilning o'ziga xos xususiyati bor va bu bevosita shu millatning ruhiyat bilan bog'liqdir. Jumladan dunyo tillari shu kabi xussiyatiga ko'ra bizga ma'lum turli xil til olilariga bo'lingan. Xususan o'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansubligi va tejamkorlik ushbu til qurilishining bosh xususiyati bo'lishiga qaramay, ko'p bora, asosan tinish belgilarining qo'llanishida tejamkorlikka rioya etilmaganiga guvoh bo'lamiz va bu punktuatsiya bo'limini isloh qilishni taqozo etadi. Prof. G'. Zikrillayev ta'biri bilan aytganda tinish ishoralarini ishlatishda ona tili qurilishi, tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib tejamkorlikka rioya qilmoq darkor. Bu esa tilni ruhiy-ijtimoiy hodisa deb qaralsagina mumkin bo'ladi.

Negaki hozirgi kunda ishlatilayotgan o'nta tinish belgisining hammasi rus tilidan olingan. Ularni "qo'llash asosan XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. Bu davrga qadar bo'lgan qo'lyozmalarda (ular, ma'lumki, arab grafikasi bilan yozilgan) hozirgidek mazmun va shakldagi tinish belgilari qo'llangan emas" [2,6]. Bu esa mazkur masalani nazariy jihatdan tadqiq qilib amaliy tavsiyalar berib borilishini taqozo qilar edi. Lekin "keyingi 30-35 yil ichida o'zbek tili orfografiyasi 5 marta qayta ko'rilib chiqilgan bo'lsa, tinish belgilarini qo'llash qoidalari biror marta qayta ko'rib chiqilgan emas" [2,7; 6,3]. Bu fikr 60 va 70-yillarda aytilgan. Undan keyin ham bu borada ijobiy o'zgarish bo'lgan emas. Bundan mustamlakachilik tizimi davrida tinish ishoralarini o'zbek tilining xususiyatiga moslash masalasiga deyarli e'tibor berilmaganligi ma'lum bo'ladi. Amalda tinish ishoralari rus tilida qanday bo'lsa o'zbek tilida ham shunday ishlatilaveradi.

Boshqacha aytganda tinish ishoralarining mezon va qonun-qoidasi rus tilidan aynan ko'chirilib hukmron xalq tiliga taqlid qilindi. Taqlid yurtimizda olib borilgan mustamlakachilik siyosati ta'sirida istiqlogacha davom etdi. Bitta misol keltiraylik: "*Sobir: har bir ishga tajriba ko'zi bilan qarash kerak*", - deydi, - dedi Karim [9,250]. Bu misolni qo'sh ko'chirma gap deb besh xil ishoradan bir yoki ikki marta foydalanilgan. Muallif amaldagi qonun-qoidaga asoslanganu ona tilining xususiyatini inobatga olmagan.

Ma'lumki o'zbek adabiy tilining barcha uslubida hozirgi kunga qadar tinish ishoralarining ishlatilishiga doir amaldagi qoidalarga rioya qilinadi. Dalil tariqasida Qur'oni karimdan Mo'minun surasining 29-oyati tarjimasini olib ko'raylik: "*Va: Ey Robbim, meni muborak manzilga tushirin, Sen o'zing manzilga tushirguvchilarning eng yaxshisidan, degin*", dedik (8, 344). Shu o'n beshta mustaqil va yordamchi so'zdan iborat jumladan to'qqiz o'rinda tinish belgisi qo'llangan. Naml surasining 6-oyati tavsiri oltmish oltita mustaqil, yordamchi va qisqartma so'zdan tarkib topgan. Unda oltmish besh o'zrinda tinish belgisi qo'yilgan.

Istiqloga erishilgach tinish ishoralariga munosabat o'zgardi. Jumladan 1996-yilda prof. K. Nazarov tinish belgilarining qo'llanishi, ma'nosi va vazifasi *milliydir* deb yozadi [5,4]. Bundan til ruhiy-ijtimoiy hodisa deb e'tirof etilganligi anglashiladi.

Nihoyat 2015-yilda O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining bir guruh yetakchi olimlari (prof. Mahmudov, katta ilmiy xodimlar A. Madvaliyev, N. Mahkamov) tomonidan yangidan "O'zbek tilining asosiy qoidalari" loyihasi tayyorlanib mutaxassislar hukmiga havola qilindi. [4, 57-79]

Mazkur loyihada quyidagi nazariy fikr diqqatni o'ziga tortadi: "Tinsh belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (so'zlar, morfemalar) bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikr munosabatlarni, psixologik va intonation holatlarni ifodalashda ham favqulodda ahamiyatga ega". Bundan lisoniy vosita va g'ayrilisoniy omillarni tejab ishlatish kerakligi ma'lum bo'ladi. Shuni ta'kidlash joizki prof. Mahmudov boshqa bir tadqiqotida ham tilda xalq ruhi aks etishi haqidagi g'oyaning asoschisi olmon allomasi V. Gumbold ekanligini bayon qilib bu yondashuv bugun tilshunoslikning turli yo'nalishlaridagi haqqoniy tadqiqotlarning chinakam tamal toshiga aylandi deb yozadi. [3,3]

Yuqorida ta'kidlaganimizdek o'zbek tilida o'nta tinish belgisi qo'llanib kelinmoqda. Bu tinish ishoralari vazifasiga ko'ra quyidagi uch guruhga tasniflangan:

Chegaralovchi tinsh belgilar: bular yozma matndagi ayrim qismlarning leksik-semantik farqlanishi va ajralishini, grammatik-uslubiy chegaralanishini ularning boshlanish va tugallanish nuqtasini hamda o'rinishuv doirasini ko'rsatadi. Bunga qo'shtirnoq, qavs (qo'sh qavs) kabi tinsh belgilari kiradi.

Ayiruvchi tinsh belgilar: bular yozma matnlarni yoki ularning qismlarini bir-biridan ajratish va muayyan qismning tugallanishini ko'rsatish uchun xizmat qiladi: bunday ajratish logik-grammatik jihatdan bo'ladi. Bularga nuqta, so'roq, undov, nuqtali vergul kiradi.

Murakkab vazifali tinsh belgilar: bular yozma matn qismlarini o'rni bilan ham ajratish, ham chegaralash, ba'zan ham biriktirish vazifalarini bajaradi. a) "ajratish + biriktirish" vazifasini bajaruvchilar (ikki nuqta); b) "ajratish + chegaralash + biriktirish" vazifasini bajaruvchilar (vergul, tire); d) fikrning bo'linishi, qisqarishni va turli emotsiyalarni bildiruvchilar (ko'p nuqta).

"O'zbek tili va adabiyoti" jumalida tilshunos olimlar prof. N.Mahmudov, katta ilmiy xodimlar A.Madvaliyev, N.Mahkamov tomonidan chiqarilgan "O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari"da tinsh belgilari 2 turga ajratilgan holda yoritiladi: Tinsh belgilarining gap oxirida

qo‘llanilishi bo‘limida nuqta, so‘roq, undov va ko‘p nuqta belgilarining qo‘llanish holatlari misollar asosida izohlanadi. Tinish belgilarining gap ichida qo‘llanilishi bo‘limida esa vergul, nuqtali vergul, tire, ikki nuqta, qavs, qo‘shtirnoq kabi belgilarning ishlatilish holatlariga to‘xtalinadi. Tadqiqotlarga tayangan holda aytish mumkinki, dastlab qo‘llangan punktuatsion belgilar so‘zlarni va jummalarni bir-biridan ajratish, og‘zaki nutq bilan bog‘liq bo‘lgan turli aksentema va melodikalarni ifodalash uchun qo‘llangan. Ular bugungi kunda tinish belgilari yordamida yuzaga keladigan semantik va grammatik ma‘nolarni ifodalashga xizmat qilmagan.

Prof. G‘. Zikrillayev esa o‘zbek adabiy tili qurilishining bosh xususiyati tejamkorlikka izchil amal qilgan holda tinish ishoralarini tejab ishlatishni ikki yo‘l bilan qoidalashtiradi: 1) o‘nta tinish belgisidan har birining ishlatilishi ketma-ket qoida qilib beriladi; 2) muayyan mavzu doirasida qo‘llanadigan bir yoki undan ortiq tinish belgisining qoidasi bayon qilinadi.

Xulosa. Shunday qilib mustaqil bo‘lganimizga chorak asrdan oshgan bo‘lishiga qaramay, o‘zbek tilida tinish ishoralari hali ham rus tilshunosligi namunasi asosida ishlatib kelinmoqda. Bu esa o‘zbek adabiy tili tinish ishoralarining shu tilning ruhiga muvofiq isloh etishni talab qiladi. Ushbu maqolada ham punktuatsion qoidalarga amal qilishda tejamkorlikka rioya qilindi. Zero isloh avvalo har kimning o‘zidan boshlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘ani Zikrillayev “Ruh va Til”, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti, Toshkent-2018
2. Jumali Shabonov, Xayrulla Hamidov “Turk tili imlo qoidasi”, Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, Toshkent-2010
3. Yuldashev M.M. “O‘zbek tilining amaliy grammatikasi” O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN‘AT VA MADANIYAT INSTITUTI TILLAR VA ADABIYOT KAFEDRASI, Toshkent – 2018
4. K. Nazarov “Tinish belgilari va yozma nutq”, O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti, Toshkent-1974
5. Ro‘ziyev Y.B, Nemis adabiy tilida o‘zlashtirma nutq, Центр научных публикаций (buxdu uz) 22 (22).
6. Izomovich, R. Z., & Fazliddinova, U. D. (2021, November). The Problems of Second Language Acquisition and Writing in Teaching English Language. In " *ONLINE-CONFERENCES PLATFORM* (pp. 229-233).
7. Rasulov, Z. I. The problem of language economy from the perspective of language evolution. https://uniwork.buxdu.uz/resurs/14162_1_335A013FB811809E768BB3EC8D34729184AA276D.pdf
8. Saidova, M. U. The problem of studying literary terms on figurative language. https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0,5&cluster=9219256601546054307
9. Саидова, Мухайё. "Inglizcha poetik terminlarning o‘zbek tilida berilishida shakl va mazmun munosabati." ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz) 13.13 (2022). https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6714
10. Umidullayevna, Saidova Mukhayyo. "SEMANTIC ANALYSIS OF ENGLISH POETIC TERMS IN LITERARY DICTIONARIES." RESEARCH AND EDUCATION 1.1 (2022): 38-46. <https://researchedu.org/index.php/re/article/view/682>
11. Саидова, М. У. (2021). К. БОЛДИКНИНГ “АДАБИЁТШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ОКСФОРД ЛУҒАТИ” ДАГИ ЯСАМА АДАБИЁТШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИ ТАҲЛИЛИ. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 4(2). <https://tadqiqot.uz/index.php/art/article/view/3240>